

Гармонійне виховання особистості засобами поліської фразеології

Г. Доброльожа (Житомир)

Народні фразеологізми завжди були і залишаються вагомим фактором навчання та виховання індивіда, адже за допомогою влучного слова характеризуються соціальні потрясіння (*Живу як картопля: або взимку з'їдять, або навесні посадять*), особисті негаразди (*Біда як дудка: куди йде, то реве*), сімейні сварки (*В'ївся як рубець у тіло*), фахові труднощі (*Від сокири не збагатієш, а згорбатієш*) – тобто практично усі сторони духовного, матеріального, соціального та культурного життя народу.

Безумовно, охарактеризувати весь фразеологічний пласт української мови неможливо, і тому ми обмежимося стійкими народними порівняннями (далі – СНП), які зафіксовано на території Середнього Полісся та суміжних теренах і які мають семантику фізичного стану особи [1: 98-104].

Порівняльні фразеологізми із семантичним полем 'худорлявий' та 'огрядний' характеризують полярні фізичні стани організму людини і свідчать про поганий стан здоров'я, про симптоми певних хвороб.

Група СНП із семантикою 'худорлявий' та антонімічна до неї група фразеологізмів із значенням 'огрядний' в поліській фразеології є досить розгалуженою як у кількісному, так і в семантичному відношенні.

Наприклад, характеризуючи зовнішність особи за ознакою '**худорлявий**', ми виділяємо такі синонімічні ряди: 'тонкий', 'худий', 'плоский', 'виснажений' та ін.

Оскільки відомо, що класична структура порівняльного звороту – це $A + B + C$, де A – суб'єкт-модуль порівняння (тобто ознака, що порівнюється); B – порівняльний сполучник; C – об'єкт порівняння (тобто з ким / чим порівнюється ознака), то в групі СНП на ознаку худорлявості порівняльний суб'єкт-модуль найчастіше виражається прикметниками (*худий, худющий, тонкий, тонюсінкий, сухий, тощий, плоский, довгий, вижатий, ребристий, опецькуватий, товстий*), значно рідше спостерігаються дієслова (*схуд, змарнів, висох, перепався, висить*).

Коло об'єктів порівняння на ознаку надто худої людини досить широке – це зовнішній вигляд різної фауни, частин тіла, міфічних істот, рослин, дерев'яних та металевих предметів, іграшок, музичних інструментів тощо.

Нечисленними є компаративами (з лат. *comparativus* – стійкі порівняння), що мають ідеографічну структуру 'худий + як + тварина'. У таких конструкціях в основі порівняння використано вигляд дрібних тварин: *худий як собака (як жаб'яча ляшка); схуд мов хорт; сухий як тхір*.

Інший семантичний прийом використано при творенні решти порівнянь, де предметом компаративації стали крупні свійські тварини, які не є еталоном виснаженості, а тому в порівняльній частині з'являються додаткові компоненти, що пояснюють використання образу в кожному конкретному випадку: *опецькуватий як підсвинок у колгоспі; голова як у колгоспної кобили*. В якості об'єкта порівняння вживаються також назви незначних, тонких частин тіла у великих тварин: *шия як у вола хвіст; ніжки як у кози ріжки*, а також зневажлива номінація: *худий як шкапа; худющий як коняка*.

Досить часто занадто худорлява людина порівнюється із зовнішнім виглядом окремих птахів, що зумовлено їх величиною та обрисом: *шия як у горобця коліно; п'яти як у горобця; тонкий як журавель; шия тонка як у гуся; худий як колгоспний півень*.

Цілком зрозумілим є принцип постання компаративем із значенням 'виснажений', 'худий', де в порівняльній частині використано назви риб, плазунів довгої пласкої форми, які й стали мотивом образного переосмислення: *худий як щука (як щупак, як тараня, як таранька, як змія, як глист); тонкий, звонкий і прозорий як глиста в скафандрі; дохлий як таранька; сухий як вобла (як в'яла*

тараня); довгий як (о)селедець; плоский як камбала; тонкий як вуж.

Мініатюрні параметри зумовили використання образу комахи у порівняльних фразеологізмах: *сухий як комашка; пика як у комара ніс*.

Досить поширеними є компаративами, в яких предметом порівняння став зовнішній вигляд частин тіла людини: *тонкий як палець (як волосок); худий як скелет (як моці); худий як кіло костей, метр шкіри і стакан крові; сухий як кістка; сам як кістка, а ніс як копістка; задниця як кулачок* та антифразова компаративема *товстий як лантух з кістками*.

Семантику 'худий', 'виснажений' позначають фразеологізми, в яких мотивом порівняння став фізичний стан рослин: *худенька як бидилиночка; худий як стручок (як околот); змарнів як полова; сухий як горіх (як перець, як очерет, очеретина); шия як стеблина; нога як соломина; висох як сіно; тонкий як горстка; сухий як печериця; худий як опеньок засушений*.

На ознаку надміру худорлявої, виснаженої людини найпродуктивнішою моделлю є порівняння із фізичними властивостями предмета (тонкість, витягнутість, довжина, пласкість, гострота, сухість, омертвіння):

1. 'худий + як + частина дерева': *худий як два метри сухостою (як клинок, як тріска, як пень, як висохлий корч); висох як дупло; одяг як на колку матляється; висить як на палці; тонкий як хворостина; довгий як хвоя; ноги (руки) як віти; руки як галузи*;
2. 'худий + як + продовгуватий дерев'яний предмет': *худий як дрючок (як жердка, як голобля, як дишель, як спічка, як вилошник, як чаплія, як чіплія, як палиця); худючий як спичка (як кочерга); прямий як кочерга (як аршин проковтнув, як штахета); тонкий як грабля (як граблі, як обаполок, як бердо, як пужално); тощий як швабра; руки як тельма'ни; нога в чоботі як сірник у стакані (як карандаш у стакані, як коцюба у відрі); ноги як тички (як палки, як цівки, як патики, як сірнички, як чеплейки); одяг висить як на швабрі (як на бантині, як на вішалці); худий як скіпка (як скопа, як скіпа); худий як деркач; висох як віник під пічку*;
3. 'худий + як + плаский дерев'яний предмет': *худий як дрімба (як дошка-шальовка, як копістка); плоский як фанера, руки як весла (як копісточки)*;
4. 'худий + як + металевий предмет гострої або продовгуватої форми': *ребристий як батарея; худий як велосипед (як скобля, як циганська голка, як ложка в стакані); тонкий як голка*;
5. 'худий + як + інструмент, прилад': *худий як свисток (як смик); перепався як смик; тонкий як смичок (як струна); сухий як терлиця (як терниця); ноги як циркуль (як сошники); фігура як ручка в гітарі*;
6. 'худий + як + нитяний виріб': *довгий як мотузок; тонкий як шнурочок; шия як на мотузку (як на мотузочці); висох як нитка; худий як нитка (як ужовка); ноги як нитки; литочки як ниточки; висить як цідилка на плоті*;
7. 'худий + як + харчовий продукт': *вижаний (вичавлений) як лимон; худий як бухенвальдський сухар; сухий як скиба (як шварка); поправився як скиба в руці; тонкий як шкаралупа*.

Вмотивованим також є стосунок хворої на лихоманку людини до групи СНП із семантикою 'худий', 'виснажений', адже хвороба не прикрашає: *ходить як чахоть; худий (сухий) як трясця (як трястя, як трастя, як трасця, як трасте)*. І зовсім поруч в асоціативному аспекті знаходяться порівняння на міфічні сюжети: *худий як смерть (як із гробу встав, як із хреста знятий, як Кощей Безсмертний)*.

Ознаку надмірної виснаженості, худорлявості мають еліптичні форми порівнянь, у яких спостерігається редукція окремих компонентів фразеологізму за умови збереження його семантики: *худий як висушений (як засушений, як висмоктаний, як засмоктаний, як підірваний, як у воду опущений, мов у колодязь опущений, як сіном годований)*.

Антонімічна за значенням група СНП на ознаку **огрядності** є також досить значною як у кількісному, так і у значеннєвому вияві. Надзвичайно розгалужений синонімічний ряд порівняльних модулів, які характеризують надміру товсту людину – це прикметники: *товстий, товстенький, грубий, важкий, круглий, здоровий, гладкий, тлустий, ситий, пухленький, пухкенький, пишний, жирний, годований, повний, повненький, широкий* та іронічно вжиті: *худий*,

худенький. В окремих порівняльних фразеологізмах ад'єктив у структурі модуля відсутній, натомість вживаються іменникові варіанти, що характеризують ступінь ожиріння окремих частин тіла: *підборіддя, щоки, морда, рило, лице, руки, ноги, живіт, пузо, зад, талія*.

На роль предмета порівняння найчастіше пропонуються великі, опасисті тварини, здебільшого неповороткі, незграбні; великі за розміром та округлі за формою ємності; номінанти хлібної випічки; великі та округлі плоди.

Використовуючи ідеографічну структурну модель 'товстий + як + тварина', огрядну людину охоче порівнюють із зовнішнім виглядом свині: *товстий як свиня (як кабан, як кнур, як вепр); годований як свиня; жирний як свиня; заллявся жиром як свиня; морда як у свині рило; розсілася як свиня на іменинах; ситий як боров; годований як мамине поросся; кругле як сите поросся*. Також поширені компаративні фразеологізми, де об'єкт порівняння – інша крупна свійська тварина: *гладка як кобила (як корова); зад як у виїзної кобили; здорова як корова; розсілася як корова; ляшки як у моєї корови Машки; молодиця як телиця; вгодований як теля на молоці; ситий як чабанський віл*; дрібні, проте добре вгодовані тваринки: *гладкий як кіт; товстий як борсук; щоки як у хом'яка*, а також свійська птиця: *тлустий як гуска восени; підборіддя як підгирля у гуски; голодний як мельникові кури*.

Народні спостереження зумовили виникнення декількох фразеологізмів, коли в якості порівняльного звороту використано розміри та зовнішню форму представників рослинного світу. Зокрема, невеликий стіжок сіна або зв'язаний оберемок зрізаних стебел злаків асоціюється в людській уяві з огрядною, товстою людиною: *товстий як сніп (як копиця); пишна як копа; гладкий як копиця; сунеться як горохова копиця (як копиця уночі)*.

Також часто вживаються компаративами, в яких форма плодів овочевих культур характеризує огрядність: *круглий як цибуля; повний як огірочок; гладкий як качанчик; повна дівка як качан; руки налиті як огірочки; ноги як колосочки; пузо як гарбузо; товстий як гарбуз в тісній торбинці; натягає як гарбузяку в тісну торбину; морда як здоровий гарбуз на баштані*.

Властивим саме для поліських народних порівнянь є зіставлення зовнішнього вигляду опасистої людини з пухкими, округлими борошняними виробами: *товстий як лемешка (як пончик); ноги як тісто піднялося; пишні форми як попівські пироги; морди́ наче пампушки; морда як перепічка; круглий як галушка (як паляниця, як калачик); пухленький як тістечко; пухкенький як гричушок (єк пишечка, як содік, як соднік)*.

Продуктивною складовою порівняльних зворотів на ознаку огрядності стали також значні за розміром, округлі ємності:

'товстий + як + мішок': *морда як торба; морди́ як торби; жирний як торба з дустом; товстий як міх (як мішок, як мішок з половою, як куль); грубий як міх, напханий опилками; важкий як мішок (як торба з дустом); збитий туго ніби мішок з пшеницею; живіт як тельбух*;

'товстий + як + бочка': *товстий як діжа (як бодня, як бочка з дустом, як бочка з квасом, як бочка з пивом, як пивна бочка, як барило, як кадовб); худий як діжка для огірків; круглий як жлукто; гладкий як бадя; широкий як ступа (як ступка); ноги як кадовб'ята; руки єк кадовби; обдуся як барило; рильце як барильце; попівське рило як барило; як барило котиться; морда як цебер; морди як діжки; товстий як мірниця; товстий як п'ятерик*.

Заслугує на увагу ряд компаративем, в яких огрядну особу порівнюють із фрагментами дерева, найчастіше – це товста нижня частина: *товстенький як пеньок; товстий як колода (як комель); гладкий як колода; шия як колода; худий як різницький стовпчик; руки як тельмани; ноги як плоти*. Характерно, що порівняння *руки як обаполи (обаполок)* має семантику 'худий' у Коростенському районі на Житомирщині та семантику 'товстий' у Баранівському районі. Очевидно, що йдеться про дошки із зовнішньої частини колоди, а вони можуть бути різної товщини.

Повсюдно на Поліссі вживаються стійкі вирази, в яких предметом порівняння виступають розміри будівель та їх фрагментів: *здоровий як хата (як припичок); товстий як мур (як житомирська тюрма); гладкий як піч; широкий як піч; ноги як підвали; підборіддя як ступеньки*.

Поодинокими є порівняльні фразеологізми на ознаку опасистої людини, де предметом

компаративації стала зовнішність самої особи (*товстий як баба на всю піч; широка як Станіслава на всю лаву; морда як три німці раком; щоки як у полковника, аж на погонах лежать; закрив обзор як Писанка карту; обхопив як бондар бодню; розпух як піп на Паску*); предметів одягу та постільних речей (*така бі гройло; воло товсте як підв'язана хустка з маком; м'який як перина; живіт як подушка; грубий як кужіль*); окремих знарядь праці (*задниця як жорна; товстий бі лемех; роз'їхався як верша у болоті; круглий як глобус; пузатий як глобуса ковтнув*); транспортних засобів (*товстий як вагон; голова як глобус, а живіт як автобус; сунеться як танкер-дербент; здоровий як бомбовоз*).

Предметом порівняння у якості оціночного еталона стосовно товстої людини також став розмір площі земельної ділянки: *широкий як дорога; лице як околиця; лице кругле як плац; задниця як братська могила*.

Фразема *лице як підповня* характеризує людину з округлим, широким обличчям, оскільки *підповня* – 'круглий, повний місяць'; а у порівнянні *товстий як сніг*, очевидно, що мотиватором стала властивість мокрого снігу добре ліпитися до купи.

Розглянуті порівняльні фразеологізми на ознаку фізичного стану людини дозволяють зробити певні висновки:

Мовознавчий аспект. Саме завдяки фольклору, народній пісні українцям вдалося зберегти мовні традиції свого народу в умовах кількастолітньої бездержавності. Таке явище в соціолінгвістиці називається *мовною стійкістю* [2: 11] і характеризує індивідуальну чи групову мовну поведінку.

Краєзнавчий аспект. Не можна вивчити культурний простір України взагалі, не знаючи духовного світу своєї батьківщини, своєї родини, оскільки кожен регіон нашої країни має власні традиції. Наприклад, для болотно-лісового Полісся характерними є дерев'яні промисли, пов'язані з лісовою та водною тематикою повір'я, фразеологізми з численними ендемічними лексемами (*комель* – 'пеньок', *тельман* – 'колода').

Етичний аспект. Безумовно, народна етика осуджує насмішки над фізичними та розумовими вадами особи, проте, даючи оцінку характеристику, переважно вказуються причини, що зумовили такий стан: *щоки як у полковника – аж на погонах лежать*.

Естетичний аспект. У народі однаково негативно сприймаються крайнощі у будь-якій сфері – чи то фізичного, чи духовного (*Застав дурня Богу молитися – то лоба поб'є*). Саме тому спостерігається така велика кількість компаративем, що характеризують фізичне виснаження та надмірну вагу особи (понад 300 СНП). Натомість, про фізично гармонійну людину сказано зовсім обмаль: *стрункий наче з дерева виструганий; тонка-гонка як сосонка; пишнотіла як вишня в садку; видочок як повний огірочок*. Тобто позитив у зовнішності й здоров'ї сприймався як норма і не потребував особливого схвалення та дидактики, а от на фізичних негараздах увага акцентувалася, недоліки висміювалися і піддавалися осуду. Особливо актуальною проблема фізичного здоров'я є сьогодні, коли мільйони наших співвітчизників захопилися модою бути „маленькою”, „худюю”, „нульового розміру” – і при цьому втрачають здоров'я, а іноді й життя [3: 16-18].

Лінгвокультурологічний аспект. Українці, і зокрема поліщуки, хоча і є складовою загальнолюдської спільноти, створили власну, неповторну фразеологічну картину життя. Свого часу відомий український філософ, народознавець Лев Силенко підкреслював, що у народному слові „затаєний предвічний досвід життя нашого, затаєні наші знання навколишньої природи, затаєні особливості душі нашої, затаєні глибини мудрості нашої, затаєна незалежна духовність наша!” [4: 364].

Список використаних джерел та літератури

1. Добролюбова Г. Красне слово – як золотий ключ. Постійні народні порівняння в говірках Середнього Полісся та суміжних територій. – Житомир: Волинь, 2003.- 160с.
2. Масенко Л. Мовна стійкість і мовна стабільність // Наукові записки. Том 20. Філологічні науки. – 2002. - № 1. – С. 11-14.
3. Закусило М. Хвора мода // Главред. – 2007. - № 8. – С. 16-18.

4. Силенко Л. Мага Віра (Рідна Українська Національна Віра). Співвідношення віри, науки, філософії, історії. – К.: АТ Обереги, 1998.- 1191с.